

پیشگفتار

اثری که پیش رو دارید با عنوان توسعه و دگرگونی اجتماعی در روستاهای ایران، حاصل حدود ۵۰ سال فعالیت‌های مطالعاتی و پژوهش‌های توسعه روستایی در جامعه ایران است. کتاب حاضر گزیده‌ای از پژوهش‌های توسعه روستایی و مقالات مرتبط با آن‌هاست که ویژگی‌هایی علمی بدین شرح دارد:

۱. از بُعد روش‌شناختی، بسیاری از مقالات با استفاده از روش تحقیق کمی و کیفی و در برخی موارد، با استفاده از روش ترکیبی نگارش شده‌اند. از این منظر، پژوهشگران مطالعات روستایی می‌توانند از این روش‌ها برای مطالعات و پژوهش‌های خود استفاده کنند، به‌ویژه در بررسی‌های مرتبط با قشریندی اجتماعی که در بیشتر پژوهش‌های روستایی، فقط با استفاده از یک شاخص صورت می‌گرفته است. در این اثر، روش‌های نوینی برای مطالعات قشریندی اجتماعی در مطالعات روستایی با استفاده از شاخص‌های متعدد، اعم از کمی و کیفی، به کار رفته است. استفاده از روش‌های کیفی، مانند پدیدارشناسی و رهیافت نظریه بنیانی برای مطالعات توسعه‌ای، به‌ویژه توسعه روستایی، نخستین بار در این اثر مشاهده می‌شود. در فصول چهارم و پنجم از کتاب حاضر می‌توان، به‌روشنی، کاربرد این روش‌ها را دریافت. محقق در بیشتر این پژوهش‌ها در میدان تحقیقاتی حاضر شده و مسائل و مشکلات جامعه روستایی را از نزدیک مشاهده کرده است. در طرح پژوهشی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فنی، حفظ، احیا و بهره‌برداری از مراتع، استادان و پژوهشگران متعددی از دانشکده‌های منابع طبیعی دانشگاه تهران، دانشگاه صنعتی اصفهان و پژوهشگران رشته‌های مختلف علوم اجتماعی دانشگاه تهران، مؤسسه مطالعات و برنامه‌ریزی اقتصاد کشاورزی، در تیمی ۵۰ نفره حضور داشتند. نتایج آن مطالعه در ۳۲ جلد به سازمان جنگل‌ها و مراتع تقدیم شد که در آن، راه‌حلی برای حفظ و احیای مراتع از ابعاد اجتماعی - اقتصادی ارائه شده و سازمان از آن‌ها بهره‌برداری کرده است.

۲. از لحاظ موضوعی، در این اثر، تنوعی از موضوعات روستایی مورد توجه بوده است؛ از مطالعات تک‌نگاری گرفته تا بررسی‌های پهنانگر درباره مسائل روستایی، مانند بررسی‌های اقتصادی - اجتماعی روستایی، بررسی نتایج اصلاحات ارضی در هشت منطقه، مطالعات

در خصوص خوش‌نشینان روستایی، بحث‌های نظری درباره‌ی توسعه، توسعه منطقه‌ای، توسعه روستایی، تحلیلی بر این مطالعات از منظر موضوعی، روش‌شناسی و نتایج حاصل از این دستاوردهای مطالعاتی که در فصول اول، دوم و سوم این اثر آمده است.

۳. یکی از نکات مهم اثر حاضر به پژوهش‌هایی برمی‌گردد که با تمرکز بر استان‌های خاصی از ایران صورت گرفته است. فصول سوم و چهارم که تمرکز اصلی در آن‌ها بر آثار طرح‌های توسعه‌ای بر جامعه پیرامونی در کردستان و خوزستان است، نمونه‌ی بارزی از این دست مطالعات است. پژوهش درباره‌ی موضوعات تازه‌ای مانند هویت‌های جمعی، سبک زندگی، دگرگونی قشرهای روستایی، مشارکت اجتماعی، گردشگری، فقر روستایی و تأثیراتی که برنامه‌های توسعه روستایی پس از انقلاب اسلامی بر این پدیده‌ها داشته، در این مطالعات روشن است.

۴. تعدادی از پژوهش‌هایی که در این اثر آمده، از رساله‌های دکتری دانشجویان برگرفته شده است. این پژوهش‌ها با راهنمایی و هدایت استاد انجام شده و نام این دانشجویان در زیرنویس هر فصل آمده است. تلاش شده است موضوعاتی انتخاب شود که هم به لحاظ موضوع و هم از منظر روش تحقیق، تازه و منحصر به فرد باشد.

۵. از نظر منابع و مآخذ، در پایان هر کدام از مقالات و پژوهش‌ها، فهرستی از منابع و مآخذ مورد استفاده در پژوهش ذکر شده است. این امر راهنمای خوبی به لحاظ نظری، برای پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های مختلف علوم اجتماعی و انسانی است.

۶. در باب نتیجه‌گیری از این پژوهش‌ها باید اشاره کرد که نمی‌توان نتایج حاصل از این مطالعات را به جامعه روستایی ایران تعمیم داد؛ به همین دلیل، نویسنده در عنوان کتاب، «روستاهای ایران» را ذکر کرده، اما سعی شده است که در فصل آخر، بحثی درباره‌ی نتیجه‌گیری از طرح‌های توسعه هر جامعه روستایی ذکر شود که این فصل، عمدتاً، بر اساس کتاب‌ها و پژوهش‌هایی است که نامبرده در باب توسعه روستایی در ایران به نگارش درآورده است.

مقدمه

توسعه به مثابه فانوس دریایی، اندیشه‌ای است که در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی، با روشنایی‌اش نوید عصری سرشار از برابری و پیشرفت را به کشورهای آسیب‌دیده و راه‌گم کرده در دریایی از نابسامانی، جنگ، استعمار و استیلای قدرت داد؛ کشورهایی که پس از رهایی از قیدوبندهای استعمار و ناملازمات جنگ‌های جهانی، آرمانی جز حرکت در مسیر تغییر و پیشرفت، سامان‌دهی اقتصادی و بازسازی در سر نداشتند، حال آن‌که اکنون پساتوسعه به مثابه توده‌ای مه‌آلود، روشنایی خیره‌کننده و آرمان‌گرایانه توسعه را به کورسویی مبدل کرده و به نقد هر آنچه توسعه بر آن می‌بالید، پرداخته و فاصله میان وعده‌های اغواکننده و عمل را در عرصه توسعه نمایان کرده است. اکنون، پس از گذشت سال‌ها، همگان دریافته‌اند که پشت روشنایی فریبنده توسعه، نه تنها سرزمینی امن وجود نداشته، بلکه تخریب طبیعت، پیشرفتی تک‌بعدی و اقتصادزده و تقلیدی کورکورانه نیز نهفته بوده است؛ توسعه‌ای که فرهنگ و هویت‌های محلی را به کناری وانهاد و جز به جهان پیشرفته، ارزش‌های عام و اهداف و منابع آن نیندیشیده است و بسیاری از موضوعات، از جمله نابرابری‌های قدرت، سیاست‌های مداخله، پیچیدگی نیازهای محلی، نقص و نارضایی از برخی عوامل اجتماعی خاص، تجربه جنسیتی و نتایج فرهنگی و محیط زیستی منفی، نادیده باقی مانده‌اند. در واقع، عدم توفیق مکتب توسعه در سامان‌دهی اوضاع اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری مکتب فکری نوین - پساتوسعه - شد.

اثر پیش رو با عنوان توسعه و دگرگونی اجتماعی در روستاهای ایران هشت فصل دارد. فصل اول، با عنوان «مباحث نظری توسعه»، سه بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «ساختار‌گرایی و شکل‌گیری نظریه‌های توسعه»، با اندیشمندانی که تکامل و توسعه در علوم اجتماعی و به طور کلی، به صورت تخصصی‌تر، موضوع توسعه را با شیوه‌های علمی‌تری بررسی کرده‌اند، مواجه هستیم. در بخش دوم، با عنوان «توسعه و پساتوسعه‌گرایی»، به تفصیل، بحث می‌شود که پایان دهه ۱۹۸۰ مصادف است با نوعی بحران عمده در نظریه‌های توسعه که عده‌ای از متفکران توسعه، از آن با عنوان تنگناها یا محدودیت‌های توسعه یاد می‌کنند؛ از راست‌ترین آنان، یعنی نظریه‌نوسازی و انواع نظریه‌های توسعه‌نیافتگی گرفته تا چپ‌ترین

آن‌ها، مانند نظریه وابستگی (به‌ویژه پس از فروپاشی بلوک کمونیسم). درنهایت، در بخش سوم، با عنوان «ابعاد مفهومی و نظری توسعه روستایی»، درباره اهمیت و ضرورت توجه به توسعه روستایی در فرایند توسعه ملی و تعاریفی که درخصوص توسعه روستایی مطرح گردیده، بحث شده است؛ به‌علاوه، رویکردهای نظری طراحی شده در ادبیات توسعه و تغییر در پارادایم (الگوواره) توسعه درخصوص ظهور رویکردهای جدید توسعه روستایی پایدار و راهبردهای عملی منبعث از آن بررسی شده‌اند.

فصل دوم کتاب با عنوان «مطالعات توسعه روستایی در ایران قبل از انقلاب اسلامی» سه بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «بررسی نتایج اصلاحات ارضی در ایران»، نتایج اصلاحات ارضی در مناطق روستایی قصر شیرین، همدان، سنندج، بیرجند، گرمسار، گلپایگان و ساری و تأثیر اصلاحات ارضی بر ساختار جامعه روستایی بررسی شده که این قسمت حاوی ارزشیابی تغییرات و دگرگونی‌هایی است که پس از اجرای قوانین ارضی در روستاهای ایران پدید آمده است. عنوان بخش دوم «ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی جامعه روستایی ایران (۱۳۳۵-۱۳۵۷)» است. این بخش حاوی مطالعات قبل از انقلاب اسلامی در روستاهای ایران است. این تحقیقات به ترتیب سال اجرا عبارت‌اند از: گزارش‌های مقدماتی مطالعه ساخت اجتماعی - اقتصادی در مناطق روستایی سیستان و خاش (۱۳۳۵)، تک‌نگاری حاجی‌آباد (بررسی اقتصادی و اجتماعی روستاهای بیرجند - ۱۳۴۶)، شرکت سهامی زراعی درگزین (همدان - ۱۳۴۸)، تک‌نگاری روستای آبرود (۱۳۴۷)، تک‌نگاری روستای سمرقاه (۱۳۴۸)، خلاصه گزارش تحقیقاتی مربوط به بررسی اجتماعی و اقتصادی شرکت سهامی زراعی درگزین (همدان - ۱۳۴۹)، بررسی نتایج اصلاحات ارضی در بیرجند، قصر شیرین، همدان، سنندج، گرمسار، گلپایگان و ساری (۱۳۴۹)، آبیاری در واحدهای کار زراعی فردیس (۱۳۵۲) و خوش‌نشینان کردستان (۱۳۵۵). در بخش سوم، «تحلیلی بر مطالعات روستایی در ایران» آمده است.

فصل سوم کتاب با عنوان «فقر روستایی» دو بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «نظام‌های حمایتی از قشرهای آسیب‌پذیر روستایی»، پس از ارائه تاریخچه‌ای مختصر از پدیده فقر و همچنین، تعاریف مفاهیم اساسی، مانند رفاه و تأمین اجتماعی، رفاه اجتماعی از منظر صاحب‌نظران در سه دسته نظری بررسی شده است؛ این نظریات عبارت‌اند از: نظریات مبتنی بر ضرورت دخالت دولت در تنظیم رفاه اجتماعی، نظریات مبتنی بر دخالت نکردن دولت در تنظیم رفاه اجتماعی و نظریات مبتنی بر رویکرد تلفیقی در تنظیم رفاه اجتماعی. در بخش دوم، با عنوان «تجربه روستاییان از دریافت یارانه نقدی و پیامدهای آن (مطالعه پدیدارشناختی:

روستای آهنگر محله و قرن آباد شهرستان گرگان»، آمده است که گرچه یارانه نقدی به عموم جامعه - روستایی و شهری، خردسال و بزرگسال و زن و مرد - پرداخت شده، اما تجربه دریافت آن در افراد مختلف گوناگون بوده و ممکن است به عنوان تجربه‌ای مثبت یا منفی فهم شود. این بررسی با هدف کشف تجربه زیسته و پیامدهایی که روستاییان از دریافت یارانه نقدی در زندگی روزمره داشته‌اند، انجام شده است.

فصل چهارم کتاب با عنوان «تأثیر توسعه روستایی بر قشرها و دگرگونی‌های اجتماعی» سه بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «اعتبار تجربی و نظری دیدگاه نوسازی با تأکید بر جامعه قبیله‌ای - دهقانی منطقه شادگان (خوزستان)» سعی شده است که در قالب چارچوب نظری نوسازی، تغییرات و دگرگونی‌های جامعه روستایی - قبیله‌ای منطقه شادگان بررسی و تجزیه و تحلیل شود. در بخش دوم، با عنوان «انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی سازمان یافته روستاییان در نواحی روستایی کاشان»، در سال ۱۳۸۰، رابطه میان انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی سازمان یافته روستاییان بررسی شده است. در آغاز، درباره‌ی خاستگاه‌های نظری دو مفهوم انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی سازمان یافته بحث شده و سپس، چگونگی سنجش عملی آن‌ها و آزمون تجربی پیوند میان این دو متغیر در حوزه مورد مطالعه بررسی شده است. در نهایت، در بخش سوم، با عنوان «آثار صنعت نفت بر قشرها و نابرابری‌های اجتماعی» با تحلیل جامعه‌شناختی آن، به این مطلب می‌پردازیم که نظام سلسله‌مراتب اجتماعی در جامعه روستایی ایران، به عبارت دیگر، تحولات اجتماعی، دچار تغییرات گسترده‌ای شده و تغییرات حادث شده در این ساختار، خود، مقدمه‌ای ایجاد تغییرات اجتماعی وسیع‌تری بوده است. در این تحقیق، با استفاده از دو روش اشتهاری و عینی به بررسی قشربندی اجتماعی جامعه روستایی غرب کارون پرداخته‌ایم.

فصل پنجم کتاب با عنوان «مناسبات اجتماعی در نظام‌های بهره‌برداری» سه بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «تحلیل نظری نظام‌های بهره‌برداری از زمین»، به این مسئله پرداخته شده است که شیوه‌های تولید در هر جامعه‌ای، بنیان ساختار و سازمان اجتماعی آن جامعه هستند. این موضوع آن قدر اهمیت یافته است که متفکرانی مانند مارکس و طرف‌داران نظریه‌های مارکسیستی، عوامل اقتصادی، یعنی نیروها و روابط تولید را محرک تکامل تاریخی جوامع انسانی دانسته‌اند. در ایران نیز به ویژه تحت تأثیر نظریه‌های مارکسیسم، صورت‌بندی اجتماعی در دوره‌های مختلف تاریخی، سنخ‌شناسی و نقد و بررسی شده است. در بخش دوم، با عنوان «بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین»، تاریخچه‌ای از وضع کنونی

انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین در حوضه آبریز کرخه و دیدگاه‌های نظری درباره نظام‌های بهره‌برداری آمده است. سپس، به لحاظ نظری، رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه‌یافتگی بررسی شده است. در نهایت، در بخش سوم، با عنوان «سرمایه اجتماعی و نقش آن در تشکلهای تولیدی (مطالعه موردی: حوضه آبریز کرخه)»، پس از بیان موضوع و مباحث نظری مربوط به سرمایه اجتماعی، به بررسی ویژگی‌های منطقه تحقیق از بُعد جمعیت‌شناختی، توسعه‌یافتگی، وضع فرهنگی و قومیتی و تأثیر آن در تشکلهای تولیدی پرداخته‌ایم. نظام‌های بهره‌برداری عشیره‌ای و ویژگی‌های آن در سطح بیت و بین بیوتات مطالعه شده و نتایج تحقیق نشان داده که حسن اعتماد در میان اعضای بیت، هنجارهای معامله متقابل در بین اعضا و اعتماد، اطاعت و احترام رهبران محلی نقش مثبت و تأثیرگذاری بر واحد تولیدی بیت در ابعاد تصمیم‌گیری بهتر، اعمال مدیریت تولید به نحو مطلوب و افزایش میزان مشارکت‌های تولیدی داشته است.

فصل ششم کتاب با عنوان «تأثیر توسعه روستایی بر هویت‌های جمعی (مطالعات مربوط به کردستان)» دو بخش دارد. بخش اول با عنوان «فرهنگ توسعه در ادبیات کرد»، در جهت آگاهی از میزان تأثیر متغیرهای فرهنگی در ادبیات بر توسعه منطقه کردستان است. گزینش گردها از میان سایر اقلیت‌های قومی ایران، ناشی از وجود جوهره بکر فرهنگ اصیل ایرانی در ادبیات و فرهنگ این قوم است. در بخش دوم، با عنوان «جهان - محلی شدن و بازاندیشی در هویت زنان (مطالعه موردی: هورامان تخت)»، مسئله جهان - محلی شدن و بازاندیشی در هویت زنان بررسی شده است. در دهه‌های اخیر، روابط متقابل و روزافزون عناصر محلی و جهانی، الگوهای فرهنگی و هویتی را در جوامع سنتی با چالش مواجه کرده؛ از این رو، بررسی رویارویی عناصر جهانی و محلی و پیامدهای آن از مهم‌ترین مسائل جوامع در حال گذار است.

فصل هفتم کتاب با عنوان «برنامه‌های توسعه در ایران» سه بخش دارد. در بخش اول، با عنوان «مراکز خدمات کشاورزی به مثابه الگوی توسعه روستایی»، نتیجه مطالعات متعدد طی سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۶۷ است که در مراکز خدمات دهستان شهرستان‌های جیرفت، بلوچستان، بابل، بندرعباس، مغان، قزوین، گرمسار، همدان، فومن، بروجرد، خوانسار و گلپایگان انجام شده است. به منظور بررسی آثار اجتماعی - اقتصادی مراکز خدمات روستایی، ۳۵۷ روستا در شهرستان‌های مذکور به‌عنوان روستاهای تجربی و شاهد انتخاب شده‌اند. در بخش دوم، با عنوان «نقش اعتماد اجتماعی در مشارکت مردم در طرح‌های توسعه روستایی»، نقش اعتماد اجتماعی در برنامه‌های توسعه روستایی بررسی شد. در بخش سوم، با عنوان «نقد برنامه‌های توسعه روستایی در ایران»، به این مسئله می‌پردازیم که در مورد ویژگی تمرکزگرایی، تمرکز

قدرت و حاکمیت سیاسی در جامعه ایران، به‌رغم وجود انقطاع‌های مقطعی و شدت و ضعف‌هایی که در مقاطعی از تاریخ برای آن قائل‌اند، تا چه حد اتفاق نظر و اجماع وجود دارد. در نهایت، در فصل هشتم، با عنوان «جمع‌بندی و نگاهی به آینده روستا در ایران»، به جای نتیجه‌گیری از مباحث مطرح‌شده که در طول بیش از ۵۰ سال از پژوهش‌ها و مقالات دکتر از کیا به دست آمد، تکمله‌ای با استفاده از دو کتاب ایشان به نام‌های *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی (۱۳۹۶)* و *توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران*، با همکاری دکتر غلام‌رضا غفاری (۱۳۹۲)، درباره مباحث توسعه و توسعه روستایی آمده است. بر اساس مطالعات، به نظر می‌رسد که پژوهشگر در استفاده از نظریات توسعه در تجزیه و تحلیل جامعه ایران، به ویژه جامعه روستایی، از دو رویکرد بر اساس تقدم زمانی استفاده کرده باشد. مطالعات مربوط به دهه‌های قبل از انقلاب اسلامی بیشتر حول محور نظریه وابستگی است. از کیا در کتاب *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی*، بر اساس دیدگاه آندره گوندر فرانک که قائل به نظریه مرکز پیرامون است، کوشید تا جامعه روستایی ایران را تحلیل کند؛ در حالی که مطالعات پس از انقلاب اسلامی، بیشتر، از نظریه توسعه وابسته که نظریه پرداز امریکای لاتین، کاردوزو، بنیان‌گذار آن بوده، بهره برده است. در این فصل، با الهام از دو کتاب مذکور، نکاتی در باب دگرگونی و توسعه در جامعه روستایی ایران به شرح زیر واکاوی می‌شود.

این کتاب برای مطالعه عمیق مفهوم و ابعاد گوناگون توسعه، توسعه روستایی و جامعه‌شناسی توسعه بسیار مفید است. همچنین، شایان ذکر است که در این اثر، عمیقاً، به مطالعه توسعه و فرایند تکوین و تکامل آن در جامعه ایران پرداخته‌ایم و طی یک پیوستار زمانی، به مطالعه جامعه ایرانی از بُعد توسعه پیش از انقلاب اسلامی تا امروز می‌پردازیم. این اثر برای استفاده محققان، استادان و دانشجویان رشته‌های علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی توسعه و مطالعات توسعه روستایی در مقاطع تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری سودمند است. در پایان، از خانم‌ها پروین فرزانه، زهرا اصلانی، رقیه تمیزی و فرنوش کارگر و آقایان حامد اکبری، سجاد شرافت و محمود بابالو که در جمع‌آوری، تایپ، ویرایش و تدوین مطالب یاری فراوانی کرده‌اند نیز سپاسگزاری می‌شود. امید است اثر حاضر مورد توجه و استفاده همه پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های مختلف، به ویژه، رشته مطالعات توسعه روستایی قرار گیرد.